

สระบุรีก่อนสมัยอยุธยา จากหลักฐาน ทางโบราณคดี

ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง

ความนำ

บทความชิ้นนี้เป็นคำแนะนำเรื่องราวเกี่ยวกับพัฒนาการของบ้านเมืองบริเวณลุ่มน้ำป่าสักและพื้นที่ใกล้เคียง ในเขตจังหวัดสระบุรีปัจจุบัน โดยนำเอาหลักฐานทางโบราณคดี ที่มีการศึกษาและค้นคว้าอยู่ในปัจจุบัน มาประกอบในการอธิบายพัฒนาการของบ้านเมืองแถบนี้ ตั้งแต่ยุคเริ่มแรกที่มีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยเป็นระยะเวลาสั้นๆ จนถึงยุคที่ผู้คนตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยอย่างถาวร และได้มีพัฒนาการเป็นรัฐในเวลาต่อมา ทั้งในช่วงเวลาที่มีการรับเอาวัฒนธรรมจากอินเดียเข้ามาผสมผสาน ซึ่งเรียกชื่อยุคสมัยนี้ว่าทวารวดี และในช่วงเวลาที่มีการรับเอาวัฒนธรรมของอาณาจักรเขมรโบราณเข้ามาปรับใช้ อันเป็นช่วงก่อนที่มีการรวมตัวของบ้านเมืองบริเวณลุ่มน้ำป่าสัก-เจ้าพระยา ซึ่งได้มีการสถาปนาอาณาจักรอยุธยาขึ้นในระยะเวลาต่อมาตามลำดับ

พื้นฐานทางภูมิศาสตร์และทรัพยากร

พื้นที่บริเวณลุ่มน้ำป่าสักในเขตจังหวัดสระบุรี ในที่นี้หมายถึงพื้นที่บริเวณตอนล่างของทิวเขาตงพระยาเย็น อันเป็นเขตติดต่อระหว่างจังหวัดลพบุรีกับจังหวัดสระบุรี รวมไปถึงบริเวณอำเภอต่างๆของจังหวัดสระบุรี ที่ซึ่งลำน้ำป่าสักและลำน้ำสาขาไหลผ่าน อันประกอบด้วยอำเภอมวกเหล็ก อำเภอวังม่วง อำเภอแก่งคอย อำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอเมืองสระบุรี อำเภอสเอาไห้ อำเภอบ้านหมอ และในที่นี้ได้หมายรวมถึงอำเภอนองแสงและอำเภอนองแค เนื่องจากในอดีตกว่าพันปีมาแล้ว พื้นที่ทั้ง 2 อำเภอนี้เคยมีลำน้ำป่าสักสายเก่าไหลผ่าน

บริเวณซึ่งมีลำน้ำป่าสักไหลผ่านดังกล่าวข้างต้น อาจจำแนกตามลักษณะของพื้นที่ ที่มีความแตกต่างกันได้ 2 ลักษณะหลัก คือ “ที่สูง” จะอยู่ตอนบนของจังหวัดสระบุรี นับตั้งแต่บริเวณชายทิวเขาตงพระยาเย็น ทิวเขาเพชรบูรณ์ ต่อเนื่องลงมาทางด้านทิศใต้ โดยเชื่อมเข้ากับบางส่วนของทิวเขาพนมดงรัก กินพื้นที่อำเภอมวกเหล็ก อำเภอวังม่วง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ อำเภอแก่งคอย และอำเภอเมืองสระบุรีบางส่วน¹ พื้นที่ดังกล่าวซึ่งมีทิวเขาสลับซับซ้อนนี้ อาจมี

¹ ชาดิชาย ร่มสนธิ์. (2540). ภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมทั่วไปของลุ่มน้ำป่าสัก. ใน โบราณคดีลุ่มน้ำป่าสัก โครงการพัฒนาลุ่มน้ำป่าสักอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. หน้า 8.

ที่ราบระหว่างเขาเพียงเล็กน้อย ด้วยความต่างระดับของพื้นที่จึงสามารถทำการเพาะปลูกได้ เฉพาะพืชไร่ โดยนิยมปลูกข้าวโพด อ้อย มันแกว และจากการมีเขาหินปูนอยู่ เป็นจำนวนมาก จึงมีการทำอุตสาหกรรมหินปูนและหินอ่อนแทบทุกอำเภอของจังหวัดสระบุรีตอนบน ซึ่งหากนับย้อนไปจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พื้นที่แถบนี้นับเป็นแหล่งผลิตหินปูนที่สำคัญของราชอาณาจักร ที่หัวเมืองสระบุรีจะต้องนำเอาวัสดุตั้งกล่าวจัดส่งไปยังพระนคร แต่หากนับย้อนไปไกลจนถึงยุคต้นประวัติศาสตร์หรือยุคก่อนประวัติศาสตร์ พื้นที่แถบสระบุรีตอนบนรวมทั้งพื้นที่ แถบลพบุรีตอนล่าง จะอุดมไปด้วยทรัพยากรประเภทแร่โลหะ ได้แก่ เหล็ก และทองแดง ซึ่งแทรกตัวอยู่ในชั้นหินของเขหินปูน นับเป็นปัจจัยให้มีการถลุงโลหะอย่างกว้างขวางในพื้นที่แถบนี้ เพื่อเป็นสินค้าจัดส่งไปยังอนุภูมิภาคใกล้เคียง และพื้นที่ที่ห่างไกลออกไป²

สำหรับพื้นที่ลักษณะที่ 2 คือ “ที่ราบลุ่ม” จะอยู่ตอนล่างของอำเภอแก่งคอย และ อำเภอเมืองสระบุรี รวมไปถึงพื้นที่ทั้งหมดของอำเภอเสาไห้ อำเภอบ้านหมอ อำเภอหนองแซง และ อำเภอหนองแค ซึ่งล้วนเป็นที่ราบลุ่มใกล้แม่น้ำ อันเป็นแหล่งปลูกข้าวขนาดใหญ่ของจังหวัด สระบุรีในปัจจุบัน จากการศึกษาของ ธิดา สาระยา ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับก้อนอิฐ ที่ปรากฏอยู่ตามเมืองโบราณแถบนี้ อันเป็นเมืองโบราณร่วมสมัยทวารวดี โดยกล่าวว่าอิฐดังกล่าว มีส่วนผสมของแกลบข้าวเมล็ดสั้นป้อม ซึ่งเป็นข้าวท้องถิ่นในสัดส่วนที่มาก สะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่บริเวณนี้มีการเพาะปลูกข้าวในปริมาณที่มาก และมีมาอย่างยาวนานนับพันปี³

ความเปลี่ยนแปลงทางสภาพภูมิศาสตร์กับการเข้ามาของผู้คนยุคแรก

ภูมิประเทศที่เหมาะสมและทรัพยากรทางธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้คนสามารถอาศัยอยู่ในบริเวณนี้มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ และได้สืบต่อมา จนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ความเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติซึ่งหมายรวมถึงสภาพภูมิประเทศ และ ทรัพยากร ยังเป็นตัวผลักดันให้ผู้คนมีการเคลื่อนย้ายถิ่น เกิดการปรับตัว และส่งผลต่อพัฒนาการทางสังคมและบ้านเมือง

สำหรับพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำป่าสักจังหวัดสระบุรี ได้มีผู้คนเข้ามาอาศัยอยู่อย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเป็นต้นมา อย่างไรก็ตามพื้นที่บริเวณจังหวัดสระบุรี ในระยะเวลา ก่อน 3,500 ปีมาแล้ว ส่วนใหญ่ยังคงเป็นชายทะเลและพื้นที่ขึ้นแฉะ หรือที่เรียกว่า ทะเลโคลน มีเพียงบริเวณตอนบนซึ่งเป็นเขตที่สูงเท่านั้นที่เป็นแผ่นดิน แต่ด้วยพื้นที่ดังกล่าวประกอบด้วยทิวเขาสลับซับซ้อน ยากต่อการอยู่อาศัยอย่างถาวร ในระยะแรกจึงมีเพียงผู้คนบางกลุ่มซึ่งมีวิถีชีวิตแบบเร่ร่อน เดินทางเข้ามาเพื่อล่าสัตว์และหาอาหารประเภทของป่า⁴

² สุรพล นาถะพินิจ. (2533, ตุลาคม-ธันวาคม). การใช้สำริดสมัยก่อนประวัติศาสตร์. *เมืองโบราณ*. 16(4) : หน้า 67.

³ ธิดา สาระยา. (2532). (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. หน้า 53.

⁴ บุญยงค์ เกศเทศ. (2551). *วัฒนธรรมเผ่าพันธุ์มนุษย์*. หน้า 13.

โดยมีการพักอาศัยในช่วงสั้นๆ บริเวณถ้ำหรือเพิงผา แต่เมื่อทรัพยากรธรรมชาติในบริเวณดังกล่าวหมดลง จึงมีการเคลื่อนย้ายไปอยู่ในที่แห่งใหม่ ในที่ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์กว่า

ที่ผ่านมาได้มีนักวิชาการทำการค้นคว้าด้านโบราณคดี โดยได้พบหลักฐานเกี่ยวกับการอยู่อาศัยของกลุ่มคนในยุคแรกๆ ในพื้นที่ตอนบนของสระบุรี ดังเช่น ชิน อยู่ดี ได้ทำการสำรวจบริเวณถ้ำพระงาม อำเภอเฉลิมพระเกียรติ พบหลักฐานเป็นถ้ำถ่านและเศษเปลือกหอยทะเลภายในถ้ำ⁵ ปรีชา กาญจนาคม ได้ทำการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณถ้ำเทพนิมิต อำเภอเมืองสระบุรี พบหลักฐานทางโบราณคดีของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์หลายอย่าง⁶ นอกจากนี้ยังมีการพบภาพลงสีแดงรูปมือ อยู่บริเวณเพิงผาเขาลม ในบริเวณวัดพระพุทธฉาย อำเภอเมืองสระบุรี⁷

จากหลักฐานที่พบทั้งหมด นับเป็นสิ่งยืนยันถึงการอยู่อาศัยของผู้คนกลุ่มแรกๆ ที่ยังคงมีวิถีชีวิตแบบเร่ร่อน เดินทางหาของป่าและล่าสัตว์ ก่อนจะมีพัฒนาการในการอยู่อาศัยอย่างถาวรในระยะเวลาต่อมาภายหลังจากสภาพภูมิประเทศเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นอีก ซึ่งเป็นผลจากระดับน้ำทะเลค่อยๆ ลดระดับลง ทำให้เกิดที่ราบบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมมากขึ้น สามารถตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยและทำการกสิกรรมได้

การตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรยุคแรก

เมื่อกว่า 3,500 ปีมาแล้ว พื้นที่ใกล้ชายฝั่งทะเลเดิม ซึ่งก็คือบริเวณใกล้กับตอนบนของจังหวัดสระบุรีปัจจุบัน เกิดการทับถมของโคลนตะกอน(Levee)บริเวณปากแม่น้ำป่าสักและเจ้าพระยา เกิดเป็นพื้นที่ลักษณะดินดอนสามเหลี่ยมปากลำน้ำ(Delta) อันเป็นที่ราบใหม่สืบเนื่องจากการพัดพาเอาตะกอนหน้าดินจากบริเวณตอนบนของพื้นที่ลงมา ทำให้ที่ราบใหม่มีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะสมต่อการทำการเกษตร เมื่อเวลาผ่านไปพื้นที่ดังกล่าวเกิดการแข็งตัว และสามารถตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยได้จึงเริ่มมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรในบริเวณนี้

อย่างไรก็ตามในระยะเวลาไล่เลี่ยกัน ปรากฏมีกลุ่มคนอีกส่วนหนึ่งซึ่งมีวิถีชีวิตแบบเร่ร่อน อาศัยอยู่ตามเพิงผาและถ้ำแถบที่สูงตอนบน อพยพลงมายังที่ราบระหว่างเขา ซึ่งมีลำน้ำป่าสักและลำน้ำสาขาไหลผ่าน และเริ่มตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรระดับหมู่บ้าน กระจายตัวตามจุดต่างๆ ที่มีความอุดมสมบูรณ์ การเข้ามาตั้งหลักแหล่งในพื้นที่ราบใหม่ ทั้งบริเวณที่ราบใกล้กับปากลำน้ำ ป่าสัก และบริเวณที่ราบระหว่างเขา ซึ่งมีลำน้ำสาขาของลำน้ำป่าสักไหลผ่าน อาจมีการใช้ทรัพยากรทางธรรมชาติที่แตกต่างกันออกไปตามลักษณะพื้นที่อยู่อาศัย⁸ ทั้งยังนำมาซึ่ง

⁵ ชิน อยู่ดี. (2510). สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย. หน้า 25.

⁶ กรมศิลปากร. (2533). โบราณสถานที่ยังมีได้ขึ้นทะเบียน เล่ม 1. หน้า 184.

⁷ อมรา ศรีสุชาติ. (2524). ศิลปะถ้ำสมัยประวัติศาสตร์. หน้า 8-12.

⁸ ธนิก เลิศชาญฤทธิ. (2549, กันยายน-ตุลาคม). โบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ในประเทศไทย : หลักฐานเพิ่มเติมจากภาคกลาง. ศิลปากร. 49(5) : หน้า 21.

พัฒนาการในการเพาะปลูก(Agricultural Village Society Period)และการเลี้ยงสัตว์ อันเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตผู้คนในลักษณะสังคมลุ่มน้ำ(viverrine society)⁹ ที่สืบเนื่องมาจนถึงสมัยปัจจุบัน

ดังนั้นจึงสามารถจำแนกกลุ่มคนที่ตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรยุคแรกได้เป็น 2 พื้นที่ คือ บริเวณที่ราบขนาดเล็กริมลำน้ำ และ บริเวณที่ราบปากลำน้ำใหม่ ซึ่งชุมชนดังกล่าวนี้จะมีพัฒนาการเป็นเมืองในสมัยทวารวดี

เกี่ยวกับชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรบริเวณที่ราบขนาดเล็กระหว่างเขา จากการศึกษาที่ผ่านมาพบว่า พื้นที่ราบระหว่างเขาขนาดเล็กริมลำน้ำป่าสักและหรือสาขาของลำน้ำป่าสักไหลผ่าน โดยเฉพาะในเขตอำเภอวังม่วง และอำเภอกงค้อย ปรากฏร่องรอยของชุมชน ยุคก่อนประวัติศาสตร์อยู่หลายแห่งด้วยกัน ซึ่งชุมชนที่มีความเก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีการค้นพบ จะเป็นชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่อยู่ในเขตอำเภอวังม่วง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2551 ธงชัย สาโค นักโบราณคดี ได้ค้นพบแหล่งโบราณคดีแห่งหนึ่งในบริเวณเนินหลังโรงเรียนบ้านโป่งตะขบ อำเภอวังม่วง ซึ่งในปีถัดมาช่วงเดือนพฤษภาคมและเดือนตุลาคม พ.ศ. 2552 มหาวิทยาลัยศิลปากรร่วมกับสำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา ทำการขุดค้นทางโบราณคดีในบริเวณดังกล่าว และได้พบหลักฐาน หลายอย่าง เช่น เครื่องปั้นดินเผาเนื้อดินลวดลายต่างๆ เครื่องมือหินขัด เครื่องประดับซึ่งทำจากหินอ่อนและกระดูกสัตว์ แต่ไม่พบโบราณวัตถุที่ทำจากโลหะ¹⁰ และที่น่าสนใจที่สุดคือการพบ รูปแบบของหลุมศพที่มีความแตกต่างจากแหล่งอื่น คือ ลักษณะของหลุมศพจะมีคันดิน ความสูงประมาณ 15 เซนติเมตร ล้อมรอบโครงกระดูกมนุษย์ 2 โครง ซึ่งอยู่ในท่านอนเหยียดยาว ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า รูปแบบของหลุมศพในลักษณะดังกล่าวนี้ นับเป็นรูปแบบหลุมศพของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่ไม่ปรากฏที่ไหนมาก่อนในประเทศไทย* และนับเป็นข้อมูลใหม่ล่าสุดในวงวิชาการขณะนี้

และจากการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในภาพรวม สามารถกำหนดอายุแหล่งโบราณคดีแห่งนี้อยู่ในยุคหินใหม่ ก่อนยุคโลหะ นับเป็นแหล่งโบราณคดีที่มีความเก่าแก่ที่สุดในแถบนี้

นอกจากนี้ยังมีการพบชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ในบริเวณใกล้เคียงอีกหลายแห่ง ดังนี้

⁹ ศรีศักร วัลลิโภดม. (2542?). สังคมลุ่มน้ำเจ้าพระยา : พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง. (เอกสารประกอบการเสวนา). หน้า 2.

¹⁰ สำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา. (2552). ประวัติวัฒนธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ ที่แหล่งโบราณคดีบ้านโป่งตะขบ ตำบลวังม่วง อำเภอวังม่วง จังหวัดสระบุรี. (เอกสารโครงการวิจัย). หน้า 5-12.

* จากคำสัมภาษณ์ของอาจารย์สุพล นาถะพินธุ ต่อสื่อมวลชน ในวันที่ 30 ตุลาคม พ.ศ. 2552

โครงการศึกษาและสำรวจแหล่งโบราณคดีลุ่มน้ำป่าสัก ของสำนักโบราณคดี กรมศิลปากร ร่วมกับสำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา ซึ่งเป็นโครงการที่ทำการศึกษาและขุดค้น แหล่งโบราณคดีบริเวณลุ่มน้ำป่าสัก ในช่วงพ.ศ. 2538-2540 ก่อนที่จะมีการสร้างเขื่อนป่าสักชลสิทธิ์ ได้พบร่องรอยการตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรของผู้คนยุคก่อนประวัติศาสตร์ ในบริเวณท้ายเขื่อน ในปัจจุบัน ชุมชนดังกล่าวอยู่บริเวณบ้านท่าฤทธิ อำเภอวังม่วง โดยหลักฐานสำคัญที่พบประกอบด้วยภาชนะดินเผาเนื้อดิน ภาชนะดินเผามีลายกดประทับ¹¹ นอกจากนี้ยังพบตะกั่วแร่ (Slag) ซึ่งสะท้อนถึงการมีอยู่ของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ในช่วงยุคโลหะ

ในปีพ.ศ. 2544 ได้มีการพบชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ใกล้กับลำห้วยซับม่วง และลำห้วยส้ม ซึ่งเป็นลำน้ำที่เชื่อมต่อยังลำน้ำป่าสัก อันอยู่ในพื้นที่บ้านดงน้ำบ่อ อำเภอกำแพงแสน จากการขุดค้นเพื่อนำโบราณวัตถุมาศึกษา ก่อนที่แหล่งโบราณคดีดังกล่าวจะถูกทำลาย พบหลักฐานสำคัญหลายชนิด เช่น โครงกระดูกมนุษย์ ภาชนะดินเผาเนื้อดินประเภทต่างๆ เครื่องแก้ว หินมีค่า เครื่องประดับที่ทำจากสำริด รวมไปถึงเครื่องมือสับตัดที่ทำจากเหล็ก จากหลักฐานเหล่านี้ สามารถกำหนดอายุได้ประมาณยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ถึงยุคต้นประวัติศาสตร์¹²

นอกจากนี้ในพื้นที่ใกล้เคียงกัน ซึ่งห่างออกไปประมาณ 3 กิโลเมตร ในพื้นที่บ้านหนองจัวมา เมื่อราว พ.ศ. 2550 ได้มีการค้นพบแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ในพื้นที่นี้ แต่ในปัจจุบันยังไม่มีการขุดค้นทางโบราณคดีอย่างเป็นทางการ มีเพียงชาวบ้านเข้ามาขุดหาของมีค่า¹³ อย่างไรก็ตาม สำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา จะทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีแห่งนี้ อย่างละเอียด พร้อมกับแหล่งโบราณคดีอื่นๆ ใกล้เคียงต่อไปในปีพ.ศ. 2553¹⁴

สำหรับชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรบริเวณที่ราบปากลำน้ำใหม่ ปัจจุบันสามารถพบหลักฐานประเภทเศษภาชนะดินเผา และร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ปะปนอยู่กับโบราณวัตถุอื่นในยุคต้นประวัติศาสตร์ ภายในพื้นที่อำเภอบ้านหมอและอำเภอนองแสง ซึ่งทั้ง 2 บริเวณนี้จะปรากฏหลักฐานในสมัยทวารวดีเด่นชัดที่สุด แสดงให้เห็นว่าบ้านเมืองสมัยทวารวดีในบริเวณนี้ มีพัฒนาการมาจากชุมชนในยุคก่อนประวัติศาสตร์ อันเป็นชุมชนระดับหมู่บ้าน แต่ด้วยความใกล้ชายฝั่งทะเลเดิมมากกว่าชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่อยู่ในพื้นที่ระหว่างเขา ซึ่งอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินใหญ่ จึงได้มีการติดต่อแลกเปลี่ยน

¹¹ ประทีป ชูศรี. (2540). ประเภทเครื่องใช้ในพิธีกรรมและกิจกรรมพิเศษ. ใน เล่มเดิม. หน้า 115.

¹² ภัทราวดี ดีสมโชค. (2544?). ข้อมูลใหม่จากแหล่งโบราณคดีบ้านดงน้ำบ่อ : ชุมชนกึ่งก่อนประวัติศาสตร์ลุ่มน้ำป่าสัก. (บทความย่อเอกสารต้นฉบับ). หน้า 13.

¹³ ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง. (2551, มกราคม-มีนาคม). การคงอยู่และการสูญสิ้นของแหล่งโบราณคดี บริเวณอำเภอกำแพงแสน. เมืองโบราณ. 31(1) : หน้า 63.

¹⁴ สำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา. (2552). โครงการศึกษาวิจัยทางวิชาการโบราณคดี ระยะที่ 1 แหล่งโบราณคดีโรงเรียนบ้านโป่งตะขบ ตำบลวังม่วง อำเภอวังม่วง จังหวัดสระบุรี ปีงบประมาณ 2553. (เอกสารโครงการวิจัย). หน้า

เปลี่ยนสินค้ากับบ้านเมืองอื่นที่มีความเจริญและอยู่ห่างไกลออกไป โดยได้มีการรับเอาวัฒนธรรมจากภายนอกมาปรับใช้ได้เร็วกว่า ส่งผลให้ชุมชนบริเวณที่ราบลุ่มนี้ มีพัฒนาการเป็นรัฐในเวลาต่อมา

การติดต่อแลกเปลี่ยนสินค้าและองค์ความรู้ระหว่างชุมชน

เกี่ยวกับการติดต่อและแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ในด้านต่างๆกับชุมชนอื่น แท้จริงแล้วชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในเขตสระบุรีทั้งที่อยู่บริเวณระหว่างเขาและที่อยู่บริเวณปากลำน้ำใหม่ล้วนมีการติดต่อกับชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงเป็นลำดับแรก อาจเกิดขึ้นกับชุมชนใกล้เคียงตอนบนและตะวันออก เช่น ชุมชนในเขตลพบุรีและหรือชุมชนซึ่งอยู่บนที่ราบสูงโคราช การติดต่อดังกล่าวนอกจากจะมีจุดมุ่งหมายเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้าประเภทของป่ากับวัตถุดิบบางชนิด เช่น โลหะ ยังอาจนำมาซึ่งการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนวิทยาการในการหล่อโลหะ รวมทั้ง พิธีกรรมเกี่ยวกับชีวิตบางอย่าง ศรีศักร วัลลิโกดม ได้ตั้งข้อสังเกตถึงความคล้ายคลึงของ เครื่องมือเครื่องใช้ และพิธีการฝังศพของกลุ่มคนที่อาศัยอยู่บริเวณลุ่มน้ำป่าสัก กับกลุ่มคนที่อาศัยอยู่บริเวณที่ราบสูงโคราช ว่าความคล้ายคลึงดังกล่าวส่วนหนึ่งเกิดจากการติดต่อและแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มชน รวมทั้งจากการอพยพย้ายถิ่นไปมาระหว่างผู้คนทั้งสองอนุภูมิภาค¹⁵ การพบหลักฐานการใช้วัตถุดิบประเภท เหล็ก ดีบุก และทองแดง ที่มาจาก แหล่งเดียวกันเพื่อใช้ในการถลุงโลหะนี้ ยังสามารถอธิบายถึงการติดต่อของชุมชนระดับหมู่บ้าน ในเขตจังหวัดสระบุรี-ลพบุรีได้อีกด้วย กล่าวคือ พื้นที่บริเวณเขาวงพระจันทร์และเขาพุดำ ในเขตอำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี¹⁶ ซึ่งอยู่ตอนเหนือของแหล่งชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในจังหวัดสระบุรี ถือได้ว่าเป็นแหล่งถลุงแร่ทองแดงที่มีขนาดใหญ่ และมีกำลังการผลิตในระดับอุตสาหกรรม¹⁷ เพราะเมื่อเทียบกับจำนวนประชากรในบริเวณดังกล่าวในช่วงเวลานั้น ถือได้ว่ามีปริมาณการผลิตที่เกินความต้องการในท้องถิ่น จึงอาจเป็นไปได้ว่าชุมชนใกล้เคียง ซึ่งหมายรวมถึงชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในเขตจังหวัดสระบุรี จะอยู่ในขอบเขตการแพร่กระจาย(Distribution) ทางวัฒนธรรมการผลิต การหลอม การถลุงโลหะ และการใช้สำริด*

¹⁵ ศรีศักร วัลลิโกดม. (2539, เมษายน-มิถุนายน). ลุ่มลพบุรี-ป่าสัก : ภาพรวมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงทวารวดีตอนต้น. *เมืองโบราณ*. 22(2) : หน้า 29-32.

¹⁶ สุรพล นาคะพินธุ. (2533, ตุลาคม-ธันวาคม). การใช้สำริดสมัยก่อนประวัติศาสตร์. *เมืองโบราณ*. 16(4) : หน้า 67.

¹⁷ ธนิก เลิศชาญฤทธิ. (2549, กันยายน-ตุลาคม). โบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ในประเทศไทย : หลักฐานเพิ่มเติมจากภาคกลาง. *ศิลปากร*. 50(51) : หน้า 21-22.

* การตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการแพร่กระจายของการผลิตและใช้สำริดดังกล่าว ผู้วิจัยได้ใช้แนวคิดเกี่ยวกับการแพร่กระจายอันมีสาระสำคัญที่ว่าวัฒนธรรมหลักๆมีจุดกำเนิดจากที่ใดที่หนึ่งผ่านการอพยพหรือการแพร่กระจายทางความคิดจากข้อความดังกล่าวได้สอดคล้องกับความคล้ายคลึงของลักษณะโบราณวัตถุหลายชนิด โดยเฉพาะเครื่องมือที่ทำจากสำริด ซึ่งพบในชุมชนก่อนประวัติศาสตร์บริเวณจังหวัดสระบุรีและลพบุรี. (ดูเพิ่มเติมใน สว่าง เลิศฤทธิ. (2547). *โบราณคดี แนวคิดและทฤษฎี*. หน้า 62-65.)

สำหรับการติดต่อกับบ้านเมืองที่ห่างไกล มีหลักฐานสนับสนุนว่ามีการติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างทรัพยากรทางธรรมชาติภายในท้องถิ่นกับสินค้าอื่นที่มาจากบ้านเมืองที่ห่างไกล ซึ่งไม่สามารถผลิตเองได้ในอนุภูมิภาคนี้ นั่นคือเครื่องประดับที่ทำจากหินมีค่าและหินกึ่งอัญมณีประเภท หินคาร์เนเลียน (carnelian) และอาเกต (agate)¹⁸ โดยมีการนำเข้ามาเพื่อแลกเปลี่ยนกับสินค้าประเภทของป่า ได้แก่ ไม้หอม วัสดุที่ได้จากสัตว์ประเภทนอแรด และแร่อาคู อันได้แก่ ทองแดง ที่มีการนำมาหลอมให้เป็นแท่งเพื่อความสะดวกในการค้าขายแลกเปลี่ยน เครื่องประดับที่ได้แลกเปลี่ยนมานี้ มีที่มาจากบ้านเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมน ได้แก่ ชุมชนโบราณศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ชุมชนโบราณจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ ชุมชนโบราณอุ้มทอง จังหวัดสุพรรณบุรี รวมถึงชุมชนโบราณที่ไกลออกไป เช่น บ้านควนลูกปัด จังหวัดกระบี่ ซึ่งเป็นบริเวณที่มีการค้นพบลูกปัดสีจำนวนมาก¹⁹ สินค้าฟุ่มเฟือยเหล่านี้ ได้ส่งผ่านเข้ามาทางปากอ่าวและเข้าสู่ปากลำน้ำป่าสัก ซึ่งพ่อค้าที่นำสิ่งของเหล่านี้เข้ามาจะมาหยุดพักสินค้าอยู่บริเวณหมู่บ้านชายฝั่งทะเลเดิมนในสระบุรี ก่อนที่จะนำไปแลกเปลี่ยนกับของป่าและแร่อาคูในชุมชนต่างๆที่อยู่ลึกเข้าไปตอนในของแผ่นดินใหญ่²⁰ สำหรับชุมชนในระดับหมู่บ้านที่เป็นจุดจอดเรือและพักสินค้าบนเส้นทางของพ่อค้าจากต่างถิ่นในช่วงเวลานี้ ได้พัฒนาเป็นบ้านเมืองขนาดใหญ่ขึ้นมาในสมัยทวารวดี หรือให้หลังจากนี้ราวพันปีต่อมา เช่น เมืองอุตะเกา ในเขตอำเภอหนองแสง และเมืองซีตชิน ในเขตอำเภอบ้านหมอ

พัฒนาการของบ้านเมืองในสมัยทวารวดี

แม้ว่าสภาพทางภูมิศาสตร์ของบ้านเมืองสระบุรีในสมัยทวารวดี หรือเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 จะไม่มีความเปลี่ยนแปลงไปจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย จนส่งผลให้โครงสร้างของบ้านเมืองและสังคมมนุษย์เกิดความเปลี่ยนแปลงมากนัก แต่เนื่องจากบ้านเมืองสระบุรีที่อยู่บนเส้นทางสัญจรของพ่อค้า และมีหน้าที่ในการเป็นตัวกลางค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างสินค้าพื้นทวีป²¹ ประเภทของป่า แร่อาคู กับสินค้าที่ส่งผ่านมาจากทะเล ประเภทเครื่องประดับทำจากแก้ว และหินกึ่งอัญมณี นับตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์เป็นต้นมา ทำให้บ้านเมืองแถบนี้มีพัฒนาการจากสังคมหมู่บ้าน พัฒนามาเป็นสังคมเมืองมากขึ้น

การก่อตัวของบ้านเมืองในช่วงเวลานี้ จะเกิดขึ้นใกล้ปากลำน้ำ หรือชายฝั่งทะเลเดิมนอย่างเด่นชัดมากกว่าบริเวณอื่น ซึ่งเป็นผลจากความใกล้ทะเลกว่า โดยมีหน้าที่เป็นจุดติดต่อ

¹⁸ พรชัย สุจิตต์. (2532, มกราคม-มีนาคม). ลูกปัดอินเดียและที่พบในประเทศไทย. *เมืองโบราณ*. 15(1) : หน้า 76.

¹⁹ มาสุข อินทราวุธ. (2548). *สุวรรณภูมิ จากหลักฐานโบราณคดี*. หน้า 48-49.

²⁰ ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง. (2550, กรกฎาคม-กันยายน). อุตะเกา : เมืองยุคต้นประวัติศาสตร์ใกล้ชายฝั่งทะเลเดิมน. *เมืองโบราณ*. 33(3) : หน้า 161.

²¹ ธิดา สารยา. (2532). *เล่มเดิมน*. หน้า 25.

ทางการค้า อย่างที่ได้อีกกล่าวมาข้างต้น ด้วยเหตุผลของการขยายตัวทางการค้าที่เพิ่มขึ้นจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ ส่งผลให้บริเวณรอบๆปากอ่าวหรือบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมในหลายพื้นที่ เกิดเป็นเมืองท่าขึ้น บ้านเมืองสระบุรีซึ่งอยู่ใกล้กับชายฝั่งทะเลเดิมในช่วงเวลานี้ สามารถพบรูปแบบผังเมืองที่มีลักษณะเฉพาะ กล่าวคือมีคูน้ำและหรือคันดินล้อมรอบพื้นที่ที่มีการตั้งบ้านเมือง จำนวน 2 แห่งด้วยกัน คือ บริเวณซึ่งถูกเรียกว่าเมืองชิตชิน บ้านคูเมือง ในพื้นที่อำเภอ บ้านหมอ* และบริเวณซึ่งถูกเรียกว่าเมืองอุตะเกา บ้านดงเมือง ในพื้นที่ อำเภอหนองแซง**

การศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับเมืองโบราณชิตชิน อีริก ไฮเดนฟาเดน(Erik Seidenfaden) นักสำรวจชาวเดนมาร์ก เคยเดินทางมาสำรวจและทำแผนที่เมืองโบราณแห่งนี้ เผยแพร่ไว้ในวารสารสยามสมาคม ใน พ.ศ. 2476²² ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายถึงสภาพเมืองและความหมายของชื่อเมืองแห่งนี้ว่ามีความสัมพันธ์กับเรื่องรามเกียรติ์

จากการศึกษาโดยภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อ พ.ศ. 2550 ที่ผ่านมา ทำให้ทราบเบื้องต้นว่า เมืองโบราณชิตชินมีพัฒนาการมาจากชุมชนระดับหมู่บ้านยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยมีพัฒนาการมาเป็นชุมชนเมืองสมัยทวารวดี และมีการอยู่อาศัยทับซ้อนมาจนถึงสมัยอาณาจักรเขมรโบราณ ปรากฏให้เห็นเป็นหลักฐานทางโบราณวัตถุร่วมสมัย เช่น เทวรูป²³ และยังมีการอยู่อาศัยสืบต่อมาจนถึงสมัยอยุธยาเป็นอย่างดี²⁴

สำหรับเมืองโบราณอุตะเกา ศรีสักร วัลลิโภดม ได้ทำการศึกษาเมืองแห่งนี้ร่วมกับ ชุมชนนักศึกษาวัฒนธรรมโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งเป็นการเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับเมืองโบราณแห่งนี้สู่แวดวงวิชาการเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ.2509 โดยมีความเห็นว่าเมืองแห่งนี้ ซึ่งมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ และมีความสัมพันธ์ทางตำนานท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับชื่อเมืองอุตะเกา โดยเชื่อว่าบริเวณเมืองโบราณแห่งนี้ เป็นชุมทางการค้าและจุดจอดเรือของพ่อค้าที่ได้เข้ามาค้าขายในแผ่นดินใหญ่สมัยโบราณ²⁵

งานวิจัยเกี่ยวกับเมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลาง ซึ่งศึกษาด้วย

* การขุดค้นทางโบราณคดี เมื่อ พ.ศ. 2535 และ พ.ศ. 2536 โดยภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร พบหลักฐานยืนยันถึงการติดต่อแลกเปลี่ยน และรับเอาวัฒนธรรมจากโลกภายนอก โดยเฉพาะอินเดียเข้ามาหลายอย่าง โบราณวัตถุส่วนหนึ่งได้จัดแสดงไว้ที่พิพิธภัณฑ์พื้นบ้านภายในโรงเรียนหนองแขงวิทยา บ้านไร่กำแพง และที่วัดอุตะเกา ซึ่งอยู่บริเวณใกล้เคียงกับเมืองโบราณอุตะเกา

** ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ร่วมกับสำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา ทำการขุดค้นเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2549 ถึงเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2550 และขุดค้น อีกครั้งในช่วงเดือนมีนาคม พ.ศ. 2551

²² Erik Seidenfaden. (1933, volume. XXVII). notes and queries. *Siam Society*. 27(1) : pp. 105-114.

²³ ชิน อยู่ดี. (2500). *โบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักร*. หน้า 210.

²⁴ มหาวิทยาลัยศิลปากร. (2552). *โครงการศึกษาวิจัยและพัฒนาเมืองชิตชิน ตำบลบ้านหมอ อำเภอบ้านหมอ จังหวัดสระบุรี*. (รายงานการขุดค้น). หน้า 209-210.

²⁵ สุรพล นาถะพินิจ. (2542). *รายงานสรุปย่อ ผลการขุดค้นแหล่งโบราณคดีเมืองอุตะเกา บ้านดงเมือง ตำบลม่วงหวาน อำเภอหนองแซง จังหวัดสระบุรี*. (รายงานการวิจัย). หน้า 3-4.

ภาพถ่ายทางอากาศ ทำให้ทราบว่าเมืองโบราณทั้ง 2 แห่งนี้ตั้งอยู่ในบริเวณลานตะพักลำน้ำ ในระดับที่ต่างกัน โดยเมืองอยู่ตะเภา จะอยู่ในบริเวณลานตะพักลำน้ำระดับ 3.5-4 เมตร ส่วนเมืองซีตชินจะอยู่ในลานตะพักลำน้ำระดับ 6-8 เมตร คือตั้งอยู่ในพื้นที่ซึ่งยังคงมีความเปลี่ยนแปลงลักษณะทางภูมิศาสตร์ ทั้งระดับชายฝั่งและความใกล้ไกลลำน้ำ อันเป็นลักษณะเฉพาะของเมืองในสมัยทวารวดี²⁶ แสดงให้เห็นว่าเมืองโบราณทั้งสองแห่งนี้เกิดขึ้นต่างช่วงเวลายกกัน และจะมีการสืบเนื่องของหน้าที่การเป็นชุมทางและเมืองท่า ซึ่งขึ้นอยู่กับระดับน้ำทะเลที่ยังคงมีความเปลี่ยนแปลงอยู่

การติดต่อกับบ้านเมืองต่าง ๆ ในสมัยทวารวดี

ด้วยการที่บ้านเมืองในเขตสระบุรีเป็นชุมที่มีการติดต่อทางการค้า โดยเฉพาะกับดินแดนที่ห่างไกล ยังผลให้มีการแลกเปลี่ยนสินค้า และรับเอาวัฒนธรรมบางอย่างเข้ามาปรับใช้ และได้แพร่กระจายทั้งสินค้าและองค์ความรู้ไปยังบ้านเมืองอื่นซึ่งอยู่ในแผ่นดินใหญ่ โดยใช้เส้นทางจากลำน้ำป่าสักทั้งสายเก่าที่ผ่านเมืองโบราณอยู่ตะเภา บริเวณอำเภอหนองแขง และลำน้ำป่าสักสายปัจจุบัน ที่ผ่านเมืองโบราณซีตชิน เข้าไปยังบริเวณตอนบนอาจขึ้นเหนือ ไปยังบ้านเมืองแถบชัยบาดาล และศรีเทพ ซึ่งปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีในวัฒนธรรม ทวารวดีอย่างเด่นชัด รวมไปถึงบ้านเมืองที่อยู่บริเวณที่ราบสูงโคราช ได้แก่ นครจำปาศรี และเมืองฟ้าแดดสงยางในลุ่มน้ำชี²⁷ หรือแม้แต่เมืองเวียงจันทน์โบราณ อันเป็นเมืองในวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งกินพื้นที่บริเวณตัวเมืองเวียงจันทน์ และเขตอำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคายปัจจุบัน

สำหรับการติดต่อทางการค้ากับบ้านเมืองโพ้นทะเลโดยเฉพาะอินเดีย นอกจากจะเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าและทำให้สังคมในระดับหมู่บ้านแถบนี้ยกระดับขึ้นเป็นเมืองอันมีหน้าที่ อำนาจประโยชน์เกี่ยวกับการเป็นเมืองท่าแล้ว ยังมีการรับเอาลัทธิความเชื่อทางศาสนา ลักษณะการปกครอง และแนวคิดเกี่ยวกับรูปแบบผังเมืองผ่านการถ่ายทอดโดยชนชั้นปกครองและเหล่าพราหมณ์ที่เดินทางเข้ามาพร้อมกับกลุ่มพ่อค้า²⁸ จนทำให้สภาพทางสังคมของบ้านเมืองแถบนี้มีความสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนถึงการรับเอารูปแบบการปกครองและภาษาศาสตร์มาปรับใช้ในพื้นที่แถบนี้ คือจารึกอักษรปัลลวะ ภาษามอญโบราณที่ปรากฏอยู่บริเวณถ้ำนารายณ์ ที่อำเภอพระพุทธบาท โดยกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12*

²⁶ ผ่องศรี วานาสิน; และทิวา ศุภจรยา. (2523). เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์. หน้า 26-27.

²⁷ ผาสุข อินทรารุ. (2534, กรกฎาคม-กันยายน). รายงานเบื้องต้นการขุดค้นทางโบราณคดี เมืองฟ้าแดดสงยาง. เมืองโบราณ. 17(3) : หน้า 120.

²⁸ ศรีศักร วัลลิโกดม. (2546). ความหมายพระบรมธาตุ ในอารยธรรมสยามประเทศ. หน้า 30-32.

* จารึกดังกล่าวค้นพบเมื่อ พ.ศ. 2523 โดยภูธร ภูมะธน ในขณะที่นั้นดำรงตำแหน่งหัวหน้าพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์

เทิม มีเต็ม อานจารย์ก และจำปา เยื้องเจริญ แผลความ มีเนื้อหาโดยสังเขปว่าเป็น การเฉลิมฉลองปูชนียวัตถุ โดยการนำของพ่อลุงสินายะ พร้อมกับชาวเมืองอนุราชปุระ ซึ่ง ปัจจุบันเมืองนี้อยู่ในศรีลังกา เนื้อความทั้งหมดสะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับการเคารพปูชนียวัตถุ สถาน อันไม่ใช่ศาสนาผีที่มีอยู่แต่เดิมในอนุภูมิภาคนี้ ทั้งยังมีแบบแผนชนชั้นทางสังคม โดยมี ผู้ถูกปกครองและผู้นำในท้องถิ่น อันสะท้อนวิธีการปกครองที่ได้รับมาจากอินเดียมาปรับใช้²⁹ นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานอื่นที่เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อทางพุทธศาสนาโดยตรง ที่สำคัญ คือ รอยพระพุทธรูปที่มีธรรมจักรอยู่บริเวณกลางฝ่าพระบาท ภายในมณฑลปบนเขาลม วัดพระพุทธรูป อำเภอมืองสระบุรี และรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏอยู่ภายในมณฑลปวัด พระพุทธรูป อำเภอมืองสระบุรี โดย ศรีศักร วัลลิโกดม ตั้งข้อสังเกตว่ามีรูปแบบคล้ายคลึง กับพระพุทธรูปบัวบกและ พระพุทธรูปหลังเต่า บนเทือกเขาภูพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัด อุดรธานี ซึ่งน่าจะมีอายุสมัยใกล้เคียงกัน คือปลายสมัยทวารวดีต่อกับสมัยอาณาจักรเขมร โบราณ³⁰ เช่นเดียวกับภาพปูนดำพระพุทธรูปเจ้า พระนารายณ์ พระอิศวร ที่ปรากฏอยู่ภายในถ้ำ พระโพธิสัตว์ อำเภอกงคอย อันแสดงถึงการยอมรับนับถือพระพุทธรูปศาสนาในสมัยทวารวดี³¹

บ้านเมืองสระบุรีสมัยอาณาจักรเขมรโบราณ

หลังพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา เมืองโบราณสมัยทวารวดีหลายแห่ง รวมทั้งที่ ปรากฏอยู่ในสระบุรีปัจจุบัน คือ เมืองอู่ตะเภาที่อยู่ในเขตอำเภอนองแสง และเมืองซีตชินที่อยู่ใน เขตอำเภอบ้านหมอ ซึ่งเป็นเมืองที่จำเป็นต้องอิงอยู่กับบทบาทในการเป็นเมืองท่าบริเวณ ชายฝั่งทะเลเดิม ได้เกิดความเสื่อมลง อันเป็นผลพวงจากสภาพภูมิประเทศได้เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ ระดับน้ำทะเลที่เคยอยู่ถึงบริเวณชายฝั่งทะเลเดิม บริเวณอำเภอนองแสงและอำเภอบ้านหมอในปัจจุบัน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่เกื้อหนุนให้เมืองอู่ตะเภาและเมืองซีตชิน คงความเป็นเมืองท่าและจุดจอดเรือ ได้ลดระดับลงไปเรื่อยๆ จนบริเวณชายฝั่งทะเลร่นลงไปอยู่บริเวณ ชายฝั่งอ่าวไทยปัจจุบัน เมืองโบราณทั้ง 2 แห่งนี้จึงหมดหน้าที่และสภาพความเป็นเมืองท่าติดต่อกับชาย กลายเป็นบ้านเมืองที่มีผู้คนอาศัยอยู่พอสมควร และอยู่ห่างไกลทะเล ทว่าในระยะเวลาต่อมาได้ปรากฏร่องรอยการก่อตัวขึ้นใหม่ของบ้านเมืองบริเวณลุ่มน้ำป่าสัก โดยร่องรอยดังกล่าวจะมี รูปแบบทางสถาปัตยกรรมและอาจรวมถึงลักษณะทางศาสนาที่เกี่ยวข้องกับอาณาจักรเขมรโบราณ

ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นั้น บริเวณที่เคยมีผู้คนอยู่อาศัยในอดีต ไม่ว่าจะเป็นบริเวณชุมชน

²⁹ กรมศิลปากร. (2529). *จารึกในประเทศไทย เล่ม 2*. หน้า 42-47.

³⁰ ศรีศักร วัลลิโกดม. (2532, มกราคม-มีนาคม). *จารึกถ้ำนารายณ์*. *เมืองโบราณ*. 15(1) : หน้า 60.

³¹ หม่อมเจ้าสุภัทรีดิ ศิคุล. (2548, เมษายน-มิถุนายน). *ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับถ้ำพระโพธิสัตว์ อำเภอกงคอย จังหวัด สระบุรี*. *เมืองโบราณ*. 31(2) : หน้า 62.

ก่อนประวัติศาสตร์หรือบริเวณชุมชนยุคต้นประวัติศาสตร์ในหลายพื้นที่ สามารถพบหลักฐานทางโบราณคดีที่ร่วมสมัยกับอาณาจักรเขมรโบราณหลายแห่ง ดังเช่นในกรณีของเมืองโบราณซีตชิน แม้ว่าจะปรากฏลักษณะผังเมืองแบบเมืองใหม่วัฒนธรรมทวารวดีอย่างเด่นชัด แต่กลับพบหลักฐานประเภทประติมากรรมหินทราย ลักษณะเป็นทวารบาลศิลปะแบบนครวัด หรือบายน จำนวน 6 ตน* อันสะท้อนถึงการสืบเนื่องของการมีผู้คนเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่นี้ต่อเนื่องจากสมัยทวารวดีสู่สมัยอาณาจักรเขมรโบราณ

ข้อมูลใหม่ ข้อคิดใหม่ เกี่ยวกับอิทธิพลของอาณาจักรเขมรโบราณ

ในปัจจุบัน เราสามารถพบหลักฐานที่กล่าวถึงอิทธิพลของอาณาจักรเขมรโบราณ ปรากฏอยู่บริเวณลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก ราวช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา³² ดังเนื้อความในจารึกศาลสูงหลักที่ 1 จังหวัดลพบุรี ที่กล่าวถึงพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ.1545-1593) ได้มีพระราชโองการให้ดาบสและภิกษุในลัทธิมหายานและเถรวาท ถวายตะแบกพระองค์³³ จากจารึกหลักนี้แสดงให้เห็นว่าอำนาจของกษัตริย์เขมรโบราณ ได้ขยายเข้ามาถึงพื้นที่นี้อย่างแน่นแฟ้นในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานในท้องถิ่นที่ร่วมสมัยเดียวกัน คือ ปราสาทปราสาทค์แขก อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี ซึ่งสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 15-16³⁴ แต่ที่เป็นประเด็นให้มีการถกเถียงในวงวิชาการปัจจุบัน เกี่ยวกับอำนาจของกษัตริย์เขมรโบราณในลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก ว่าเป็นอำนาจทางการเมืองและหรือเป็นเพียงอิทธิพลทางศาสนาวัฒนธรรม คือ เนื้อความในจารึก 2 หลัก ที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-1763) คือ จารึกปราสาท พระขรรค์ และจารึกปราสาทตาพรหม ในส่วนของจารึกปราสาทพระขรรค์ได้กล่าวถึงการสร้างพระชัยพุทธมหานาดขึ้นในวิหารต่างๆ รวม 23 แห่ง โดยอาจอยู่ในบริเวณภาคกลางและ ภาคตะวันตก* และบางแห่งอาจอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสักนี้ เช่น ลโวทยปุระ

* ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่มณฑลเส็ก วัดพระพุทธบาท อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

³² รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2548). *ปราสาทขอมในดินแดนไทย*. หน้า 17.

³³ กรมศิลปากร. (2529). *จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ 15-16*. หน้า 195-163.

³⁴ หม่อมเจ้าสุภัทราวดี ดิศกุล. (2547). *ศิลปะลพบุรี*. หน้า 8.

* เนื้อความที่เกี่ยวข้องกับการสร้างพระชัยพุทธมหานาดขึ้น และประดิษฐานในพื้นที่ต่างๆ มีดังนี้ เนื้อความบทที่ 112 พระราชาได้ทรงสร้างรูปพระสุคตศรีวิรคัคติ และทรงสร้าง....., บทที่ 113 พระองค์ได้สร้างรูปพระสุคตศรีราชปติศวร และพระชัยมงคลรถจุทามณี (ณ ปราสาทตาพรหม) (ณ สถานที่) ซึ่งมีนามว่าสิกขุ, บทที่ 114 ณ ศรีชัยนตปุระ ณ วินธัยบรรพต และ ณ มรรชัลปุระ (อาจเป็นเมืองมณฑลบุรี) ณ สถานที่แต่ละแห่ง พระราชาได้ทรงสร้างพระรัตนตรัย, บทที่ 115 ณ ศรีชัยราชธานี ศรีชัยนตนคร ชัยสิงหวดี ศรีชัยวีรวดี, บทที่ 116 ลโวทยปุระ (อาจเป็นเมืองลพบุรี) สวรรณปุระ (อาจเป็นเมืองสุวรรณบุรี) คัมพูกปัญญะ (อาจเป็นเมืองสระโกสินารายณ์) ชัยราชปุรี (อาจเป็นเมืองราชบุรี) ศรีชัยสิงห์ปุรี (อาจเป็นเมืองสิงห์), บทที่ 117 ศรีชัยวัชปุรี (อาจเป็นเมืองเพชรบุรี) ศรีชัยสัทมปุรี ศรีชัยราชคีรี ศรีชัยวีรวดี, บทที่ 118 ศรีชัยวีรวดี ศรีชัยกัรติปุรี ศรีชัยเกษมปุรี ศรีวิชัยาทีปุรี, บทที่ 119 ศรีชัยสิงหคราม มัธยมครามกะ สมเรนทรคราม ศรีชัยปุรี, บทที่ 120 วิหารโรตตรกะ ปูรพาพาส ในศาสนสถานทั้ง 23 แห่งนี้, บทที่ 121 พระราชาได้ทรงสร้างพระชัยพุทธมหานาดอันนำโชค รวมทั้งพลับพลา 10 แห่ง เพื่อการตั้งของสังเวชริมฝั่งสระในเมืองโยโคธร ฯลฯ

อาจหมายถึงเมืองละโว้ลพบุรี³⁵ อย่างไรก็ตามกลับไม่ปรากฏข้อความในจารึกที่กล่าวถึงการสร้างพระชัยพุทธมหานาคในบริเวณภาคอีสาน ซึ่งอำนาจของอาณาจักรเขมรโบราณน่าจะมีอยู่ในบริเวณแถบนี้ด้วย ทั้งที่หลักฐานสำคัญอีกชิ้นหนึ่ง คือ จารึกปราสาทตาพรหม ได้กล่าวถึง การสร้างอโรคยศาลจำนวน 102 แห่ง ทั่วขอบเขตอำนาจของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7³⁶ ซึ่งส่วนหนึ่งกับพบอโรคยศาลรวม 17 แห่ง ตามที่จารึกระบุไว้** โดยอยู่ระหว่างเมืองพระนครกับเมืองพิมาย แต่ในทางกลับกันก็ยังไม่พบโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรโบราณช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ที่สามารถระบุได้อย่างชัดเจนว่าเป็นอโรคยศาลในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก นอกเหนือจากผังอาคารและคูน้ำ ซึ่งเป็นลักษณะของอโรคยศาล ในบริเวณนอกเมืองโบราณศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งเป็นพื้นที่ในขอบเขตภาคกลางฝั่งตะวันออกของลุ่มน้ำบางปะกง

ความไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ของข้อมูลในจารึกที่เกี่ยวข้องกับอำนาจของกษัตริย์เขมรโบราณ โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อันเกี่ยวเนื่องกับพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำลพบุรี-ป่าสัก ทำให้ไม่สามารถสรุปได้อย่างชัดเจนว่าพื้นที่บริเวณนี้เป็นขอบข่ายทางอำนาจของกษัตริย์เขมรโบราณในลักษณะใดอย่างไรก็ตามในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักในเขตพื้นที่จังหวัดสระบุรีปัจจุบัน ได้มีการพบโบราณวัตถุสถานจำนวนหนึ่ง อันมีรูปแบบเกี่ยวเนื่องกับอาณาจักรเขมรโบราณสมัยเมืองพระนคร ซึ่งมีศิลปะแบบนครวัดหรือบายูน อันมีความเกี่ยวพันกับสมัยที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงครองราชย์สมบัติ ข้อมูลดังกล่าวนี้ นับเป็นข้อมูลในระดับท้องถิ่นที่ยังไม่ได้มีการตีความและแปลความหมาย จุดเริ่มต้นของเรื่องราวต่างๆที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันระหว่างพื้นที่ลุ่มน้ำป่าสักบริเวณจังหวัดสระบุรี กับอำนาจของอาณาจักรเขมรโบราณ อาจกล่าวได้ว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสถาปนาภาพ เป็นบุคคลแรกๆที่ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับอำนาจของอาณาจักรเขมรโบราณบริเวณลุ่มน้ำป่าสักแห่งนี้

ในพระนิพนธ์ เรื่อง เที้ยวตามทางรถไฟ พระองค์ทรงวินิจฉัยว่าพื้นที่บริเวณจังหวัดสระบุรีแห่งนี้ อยู่บนเส้นทางโบราณระหว่างเมืองพระนครกับเมืองลพบุรีในอดีต โดยยกหลักฐานประเภทโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรโบราณซึ่งอยู่ระหว่างทั้ง 2 เมืองดังกล่าวมาประกอบ นอกจากนี้พระองค์ยังตั้งข้อสังเกตว่าบริเวณลุ่มน้ำป่าสักในพื้นที่เมืองสระบุรี ไม่ปรากฏโบราณวัตถุสถานในวัฒนธรรมเขมรโบราณอยู่เลย ดังข้อความตอนหนึ่งว่า ...ท้องที่อันเป็น เขตจังหวัด

³⁵ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. (2509, กุมภาพันธ์). ศิลাজารึกปราสาทพระขรรค์ ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7. ศิลปการ. (10)2 : หน้า 56.

³⁶ รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. (2547, กรกฎาคม-กันยายน). อโรคยศาล : ความรู้ทั่วไปและข้อสังเกตเบื้องต้น. เมืองโบราณ. (30)3 : หน้า 34.

** อโรคยศาลที่พบระหว่างเมืองพระนครกับเมืองพิมาย ประกอบด้วย 1.ปราสาทสัมป 2.ปราสาทเสมาติง 3.ปราสาทโอรจรูจ 4.ปราสาทกุนมอน 5.ปราสาทพรหมเกล 6.ปราสาทอำปิล 7.ปราสาทโคกเพนอ (ซึ่งทั้งหมดอยู่ในเขตกัมพูชา) 8.ปราสาทจัน 9.ปราสาทตาเมือน 10.ปราสาททมอ 11.ปราสาทบ้านบุ 12.ปราสาทโคกปราสาท 13.ปราสาทหนองปล่อง 14.ปราสาทเทพสถิตย์ 15.ปราสาทสำโรงเก่า 16.ปราสาทห้วยแคน 17.ปราสาทกุโกสิย์. (โดยอยู่ในเขตไทย)

สระบุรีนี้แต่โบราณ ครั้งเมื่อพวกขอมยังเป็นใหญ่ในประเทศนี้ อยู่ในทางหลวงสายหนึ่งซึ่งพวกขอมไปมาติดต่อกับราชธานีที่นครหลวง(ซึ่งเรียกในภาษาขอมว่านครธม) ยังมีเทวสถานซึ่งพวกขอมสร้างเป็นปราสาทหินไว้ตามที่ได้ตั้งเมือง ปรากฏอยู่เป็นระยะมา คือในเขต จังหวัดปราจีนบุรี ที่อำเภอวัฒนานครแห่ง 1 ที่ตั้งศรีมหาโพธิ์แห่ง 1 ต่อมาถึงเขตจังหวัดนครนายก มีที่ตั้งละครแห่ง 1 แล้วมาที่บางโขมดทางขึ้นพระพุทธบาทอีกแห่ง 1* ต่อไปก็ถึงเมืองลพบุรี ซึ่งเป็นเมืองหลวงมณฑลละโว้ที่พวกขอมมาตั้งปกครอง แต่ในที่ใกล้ลำน้ำป่าสัก ซึ่งตั้งจังหวัดสระบุรีหาปรากฏสิ่งสำคัญครั้งขอมอย่างหนึ่งอย่างใดไม่...³⁷ แม้ว่าในขณะนั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพ จะยังไม่พบหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมเขมรโบราณในพื้นที่ลุ่มน้ำป่าสัก ในพื้นที่จังหวัดสระบุรีปัจจุบัน นอกเหนือจากโบราณวัตถุที่พบบริเวณเมืองโบราณชิดชินข้างต้น แต่ถือได้ว่าแนวคิดเกี่ยวกับอำนาจของอาณาจักรเขมรโบราณในพื้นที่ระดับจุลภาคแถบนี้ นับเป็นมุมมองและคำอธิบายแรกสุดในวงวิชาการขณะนั้น อย่างไรก็ตาม ในช่วงก่อนทศวรรษที่ 2500 ได้มีการพบข้อมูลเพิ่มเติมเกี่ยวกับการมีอยู่ของรูปแบบที่เกี่ยวข้องกับอาณาจักรเขมรโบราณในพื้นที่แถบนี้ กล่าวคือ ในระหว่าง พ.ศ. 2486-2490 วิลเลียม ฮันท์ นักสำรวจชาวอเมริกัน ได้ทำการถ่ายภาพทางอากาศบริเวณ อำเภอเสาให้ ปรากฏคูน้ำและหรือคันดินเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้างประมาณ 500 เมตร และยาวประมาณ 1,000 เมตร โดยประมาณ มีทางน้ำไหลเข้าด้านทิศเหนือ ที่เชื่อมต่อกับ ลำน้ำป่าสัก ซึ่งในขณะนั้น วิลเลียม ฮันท์ เข้าใจว่าเป็นบ้านเมืองเสาให้ จังหวัดสระบุรี อย่างไรก็ตามในช่วงเวลาดังกล่าว ยังไม่มีคำอธิบายที่แน่ชัดว่าผังรูปสี่เหลี่ยมดังกล่าวคืออะไร

ให้หลังกว่า 10 ปี กรมศิลปากรได้มีโครงการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถาน ในเขตภาคอีสาน และได้พบผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใกล้เคียงกัน มีทางน้ำผ่านเช่นเดียวกันนี้ ที่ตำบลตะคุ อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งอธิบายได้เพียงเบื้องต้นว่าอาจเป็นบริเวณเมืองเก่าปักธงชัย³⁸ อย่างไรก็ตามทั้งผังรูปสี่เหลี่ยมที่อำเภอเสาให้ กับผังรูปสี่เหลี่ยม ที่อำเภอปักธงชัย ปรากฏสิ่งที่เหมือนกันหลายอย่าง เช่น เป็นผังสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีทางน้ำ ไหลเข้า ไม่ปรากฏโบราณวัตถุสถานอยู่ภายใน แต่บริเวณใกล้เคียงกับผังรูปสี่เหลี่ยม ราว 400-500 เมตร จะปรากฏโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรโบราณอยู่ โดยทางทิศใต้ของ ผังสี่เหลี่ยมที่อำเภอ

* จากการศึกษาในโครงการศึกษาวิจัยและพัฒนาเมืองชิดชิน ตำบลบ้านหม้อ อำเภอบ้านหม้อ จังหวัดสระบุรี พบว่าเมืองชิดชินหรือบางโขมดเคยเป็นชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายที่มีพัฒนาการเป็นบ้านเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอย่างเด่นชัด และยังมีพัฒนาการสืบเนื่องมาถึงร่วมสมัยอาณาจักร (ต่อ)เขมรโบราณ พบหลักฐานเป็นทวารบาลศิลา ศิลปะนครวัดหรือบายุนจำนวน 6 ตน นอกจากนี้จากปากคำ ของ อีริค ไฮเดนฟาเดน(Erik Seidenfaden) นักสำรวจชาวเดนมาร์คที่เคยเดินทางมาสำรวจเมืองชิดชิน ได้กล่าวถึงการพบโบราณวัตถุสถานในวัฒนธรรมเขมรโบราณ ที่ทำด้วยศิลาแลง

³⁷ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชานุภาพ. (2510). *เที่ยวตามทางรถไฟ*. หน้า 66.

³⁸ กรมศิลปากร. (2502). *โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานวัตถุ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2502*. หน้า 24-25.

ปักธงไชยนี้ จะปรากฏปราสาทหินสระหินอยู่ สำหรับด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของฝั่งสี่เหลี่ยมที่อำเภอเส้าให้ จะปรากฏร่องรอยซึ่งอาจเป็นโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรโบราณอยู่เช่นกัน ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

เกี่ยวกับหลักฐานที่พบบริเวณใกล้กับผังรูปสี่เหลี่ยมในอำเภอเส้าให้นี้ นอกจากจะพบโบราณวัตถุร่วมสมัยเมืองพระนคร เช่น ประติมากรรมหินทราย ลักษณะเป็นรูปหัวสัตว์ อาจเป็นประติมากรรมประเภทเกียรติมุขหรือหน้ากาลซึ่งสวมชฎา รวมทั้งโกลกนหินทราย หลายชิ้น โดยชิ้นสำคัญจะปรากฏสวดลายจำหลักกลีบบัว ลักษณะคล้ายศิลปะแบบบายัน ซึ่งทั้งหมดได้พบอยู่ในบริเวณวัดสูง อำเภอเส้าให้แล้ว ภายในวัดแห่งนี้ยังพบศิลาแลง ซึ่งอาจเป็นชิ้นส่วนอาคารในวัฒนธรรมเขมรโบราณจำนวนมาก และเมื่อประกอบเข้ากับผังรูปสี่เหลี่ยม ซึ่งได้กล่าวถึงก่อนหน้านี้ โดยในปัจจุบัน สุรพล นาถะพินธุ และสุพจน์ พรหมมาโนช ได้อธิบายลักษณะของคูน้ำคันดินที่อยู่ไม่ไกลกับลำน้ำธรรมชาติมากนัก ซึ่งคล้ายคลึงกันนี้ว่าเป็นลักษณะที่มีขึ้นภายหลังสมัยทวารวดี³⁹ รวมทั้ง ศรีสัคร วัลลิโกดม ได้อธิบายลักษณะของ แผนผังรูปสี่เหลี่ยมคล้ายคลึงกันนี้ว่าเป็นพื้นที่จัดการน้ำ⁴⁰ จึงอาจอธิบายในภาพรวมได้ในขณะนี้ว่า ผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าซึ่งอยู่บริเวณด้านทิศใต้ลำน้ำป่าสักมีความเป็นไปได้ที่จะเป็นแหล่งจัดการน้ำที่นำน้ำจากลำน้ำป่าสักด้านบนเข้ามากับไว้ในพื้นที่นี้ ซึ่งตรงกันกับสภาพพื้นที่ปัจจุบัน ที่บริเวณดังกล่าวเป็นที่ลุ่มต่ำ มีน้ำขังตลอดปีในบางจุด และเพื่อนำน้ำไปใช้ประโยชน์ ในการเกษตร และใช้หล่อเลี้ยงชุมชนที่อยู่ท้ายน้ำด้านตะวันตกเฉียงใต้โดยอาจมีศาสนสถานที่เกี่ยวข้องในวัฒนธรรมเขมรโบราณ ร่วมสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นศูนย์กลางของชุมชน อย่างไรก็ตามข้อมูลดังกล่าวนี้จะต้องรอการศึกษาและสำรวจอย่างละเอียดต่อไปในอนาคต

โดยสรุปแล้ว พื้นที่บริเวณลุ่มน้ำป่าสัก ทั้งตอนบนและตอนล่าง ล้วนมีการอยู่อาศัยมาอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายสืบต่อมา ตั้งแต่สมัยหินใหม่ สัริด และเหล็ก เมื่อมีการติดต่อกับชุมชนอื่นภายนอกภูมิภาค จึงเกิดการเรียนรู้ และรับเอาแบบแผนบางอย่าง ไม่ว่าจะเป็นความเชื่อ การปกครอง หรือรูปแบบผังถิ่นอาศัยมาปรับใช้ และนำไปสู่พัฒนาการเป็นรัฐในเวลาต่อมา ซึ่งเรียกช่วงเวลานี้ว่าทวารวดี ทว่าด้วยสภาพ ภูมิประเทศที่เปลี่ยนแปลงไป ได้ทำให้บ้านเมืองต่าง ๆ เกิดความเสื่อม อย่างไรก็ตามในระยะ เวลาต่อมา ได้มีการก่อตัวขึ้นใหม่ของบ้านเมืองแถบลุ่มน้ำป่าสักนี้ อันอาจเกี่ยวเนื่องกับ วัฒนธรรม ศาสนา และหรือการปกครองที่สัมพันธ์กับอาณาจักรเขมรโบราณ ซึ่งยังคงมีความ คลุมเครืออยู่ในขณะนี้

³⁹ สุรพล นาถะพินธุ; และสุพจน์ พรหมมาโนช. (2540). การกระจายตัวของแหล่งโบราณคดี ลุ่มน้ำป่าสัก : กรณีศึกษาเฉพาะในพื้นที่โครงการพัฒนาลุ่มน้ำป่าสักอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. ใน เล่มเดิม หน้า 36.

⁴⁰ เก็บความจากการบรรยายสาธารณะ เรื่อง ราชมรดก เส้นทาง หรือ ถนน โดยมูลนิธิเล็ก- ประไพ วิริยะพันธุ์ วันที่ 19 สิงหาคม พ.ศ. 2552.

บรรณานุกรม

หนังสือ

- กรมศิลปากร. (2540). **โบราณคดีลุ่มน้ำป่าสัก โครงการพัฒนาลุ่มน้ำป่าสักอันเนื่องมาจากพระราชดำริ**. กรุงเทพฯ: สมาพันธ์.
- _____. (2522). **โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณสถานวัตถุ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2502. พิมพ์ครั้งที่ 2**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2533). **โบราณสถานที่ยังมีได้ขึ้นทะเบียน เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: ชุมชนุมนุสสรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.
- _____. (2529). **จารึกในประเทศไทย เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ.
- _____. (2529). **จารึกในประเทศไทย เล่ม 3**. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ.
- ชิน อยู่ดี. (2500). **โบราณวัตถุสถานทั่วราชอาณาจักร**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2510). **สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ธิดา สาระยา. (2532). **(ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- บุญยงค์ เกศเทศ. (2551). **วัฒนธรรมเผ่าพันธุ์มนุษย์**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ผาสุข อินทรารุท. (2548). **สุวรรณภูมิ จากหลักฐานโบราณคดี**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ผ่องศรี วนาสิน; และทิวา ศุภจรรยา. (2523). **เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิม ของที่ราบภาคกลางประเทศไทย การศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2548). **ปราสาทขอมในดินแดนไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สว่าง เลิศฤทธิ. (2547). **โบราณคดี แนวคิดและทฤษฎี**. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องกรมหาชน).
- สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2510). **เที่ยวตามทางรถไฟ. พิมพ์ครั้งที่ 5**. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). **ความหมายพระบรมธาตุ ในอารยธรรมสยามประเทศ. พิมพ์ครั้งที่ 3**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. (2547). **ศิลปะลพบุรี. พิมพ์ครั้งที่ 3**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- อมรา ศรีสุชาติ. (2524). **ศิลปะถ้ำสมัยประวัติศาสตร์**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

รายงานการวิจัย รายงานการสำรวจ และเอกสารไม่เย็บเล่มฯ

ภัทราวดี ตีสมโชค. (2544?). ข้อมูลใหม่จากแหล่งโบราณคดีบ้านดงน้ำบ่อ : ชุมชน กึ่งก่อนประวัติศาสตร์ลุ่มน้ำป่าสัก. (บทคัดย่อเอกสารต้นฉบับ).

สำนักศิลปากรที่ 3 พระนครศรีอยุธยา. (2552). โครงการศึกษาวิจัยทางวิชาการโบราณคดี ระยะที่ 1 แหล่งโบราณคดีโรงเรียนบ้านโป่งตะขบ ตำบลวังม่วง อำเภอวังม่วง จังหวัดสระบุรี ปีงบประมาณ 2553. (เอกสารโครงการวิจัย).

_____. (2552). ประวัติวัฒนธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่แหล่งโบราณคดี บ้านโป่งตะขบ ตำบลวังม่วง อำเภอวังม่วง จังหวัดสระบุรี. (เอกสารโครงการวิจัย).

มหาวิทยาลัยศิลปากร. (2552). โครงการศึกษาวิจัยและพัฒนาเมืองขีดขิน ตำบลบ้านหม้อ อำเภอบ้านหม้อ จังหวัดสระบุรี. (รายงานการขุดค้น).

สุรพล นาถะพินธุ. (2542). รายงานสรุปย่อ ผลการขุดค้นแหล่งโบราณคดีเมืองอู่ตะเภา บ้านดงเมือง ตำบลม่วงหวาน อำเภอหนองแขง จังหวัดสระบุรี. (รายงาน การวิจัย).

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2542?). สังคมลุ่มน้ำเจ้าพระยา : พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง. (เอกสารประกอบการเสวนา).

บทความ

ธนิช เลิศชาญฤทธิ. (2549, กันยายน-ตุลาคม). โบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ในประเทศไทย : หลักฐานเพิ่มเติมจากภาคกลาง. ศิลปากร. 49(5)

สุรพล นาถะพินธุ. (2533, ตุลาคม-ธันวาคม). การใช้สำริดสมัยก่อนประวัติศาสตร์. เมืองโบราณ. 16(4).

ณัฐวิทย์ พิมพ์ทอง. (2551, มกราคม-มีนาคม). การคงอยู่และการสูญสิ้นของแหล่งโบราณคดี บริเวณอำเภอกำแพงคอย. เมืองโบราณ. 31(1).

_____. (2550, กรกฎาคม-กันยายน). อู่ตะเภา : เมืองยุคต้นประวัติศาสตร์ใกล้ชายฝั่งทะเลเดิม. เมืองโบราณ. 33(3).

พรชัย สุจิตต์. (2532, มกราคม-มีนาคม). ลูกปัดอินเดียนและที่พบในประเทศไทย. เมืองโบราณ. 15(1).

รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกุล. (2547, กรกฎาคม-กันยายน). อโรคยศาล : ความรู้ทั่วไปและข้อสังเกตเบื้องต้น. เมืองโบราณ. 30(3).

ผาสุข อินทรารุธ. (2534, กรกฎาคม-กันยายน). รายงานเบื้องต้นการขุดค้นทางโบราณคดีเมืองฟ้าแดดสงยาง. เมืองโบราณ. 17(3).

สุรพล นาถะพินธุ. (2533, ตุลาคม-ธันวาคม). การใช้สำริดสมัยก่อนประวัติศาสตร์. เมืองโบราณ. 16(4).

- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2532, มกราคม-มีนาคม). จารึกถ้ำนารายณ์. **เมืองโบราณ**. 15(1).
_____. (2539, เมษายน-มิถุนายน). ลุ่มลพบุรี-ป่าสัก : ภาพรวมสมัยก่อนประวัติศาสตร์
ถึงทวารวดีตอนต้น. **เมืองโบราณ**. 22(2).
- หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล. (2509, กุมภาพันธ์). ศิลจารึกปราสาทพระขรรค์ ของ พระเจ้าชัย
วรมันที่ 7. **ศิลปากร**. 10(2).
_____. (2548, เมษายน-มิถุนายน). ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับถ้ำพระโพธิสัตว์ อำเภอบึง
แก่น้อย จังหวัดสระบุรี. **เมืองโบราณ**. 31(2).
- Erik Seidenfaden. (1933, volume. XXVII). notes and queries. **Siam Society**. 27(1).

เก็บความการบรรยาย

เก็บความจากการบรรยายสาธารณะ เรื่อง ราชมรรคา เส้นทาง หรือ ถนน โดยมูลนิธิเล็ก- ประไพ
วิริยะพันธุ์ วันที่ 19 สิงหาคม พ.ศ. 2552.